

סמיכת גאולה לתפילה

שיעור זה קשור לכללים:

מחלוקת שאיננה סימטרית

”לשיטתו”

ת

ל

תמצית השיעור: נחלקו ר' יוחנן ורבי"ל האם יש לסמוך גאולה לתפילה של ערבית. הלשון בה נאמרו הדעות במחלוקת זו, מלמדת כי כל אחד מבין את עניינה של קריאת שמע של ערבית, ואת היחס בין קריאת שמע לתפילה, באופן שונה. הבנה זו מתאימה לשיטתם בדברים נוספים.

הצעת הסוגיא והשאלות

סוגיית הגמרא (ד' ע"ב):

אמר מר: קורא קריאת שמע ומתפלל. מסייע ליה לרבי יוחנן, דאמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא, זה הסומך גאולה לתפילה של ערבית. רבי יהושע בן לוי אומר: תפלות באמצע תקנום. במאי קא מפלגי, אי בעית אימא קרא, אי בעית אימא סברא. אי בעית אימא סברא, דרבי יוחנן סבר גאולה מאורתא נמי הוי, אלא גאולה מעלייתא לא הויא אלא עד צפרא. ורבי יהושע בן לוי סבר כיון דלא הויא אלא מצפרא, לא הויא גאולה מעלייתא. ואיבעית אימא קרא, ושניהם מקרא אחד דרשו, דכתיב: "בשכבך ובקומך", רבי יוחנן סבר מקיש שכיבה לקימה, מה קימה קריאת שמע ואחר כך תפלה, אף שכיבה נמי קריאת שמע ואחר כך תפלה. רבי יהושע בן לוי סבר מקיש שכיבה לקימה, מה קימה קריאת שמע סמוך למטתו, אף שכיבה נמי קריאת שמע סמוך למטתו. מתיב מר בריה דרבינא: בערב מברך שתים לפנייה ושתים לאחריה, ואי אמרת בעי לסמוך, הא לא קא סמך גאולה לתפלה, דהא בעי למימר השכיבנו. אמרי, כיון דתקינו רבנן השכיבנו, כגאולה אריכתא דמיא, דאי לא תימא הכי, שחרית היכי מצי סמיך, והא אמר רבי יוחנן, בתחלה אומר: "ה' שפתי תפתח", ולבסוף הוא אומר: "יהיו לרצון אמרי פי", אלא התם כיון דתקינו רבנן למימר "ה' שפתי תפתח", כתפלה אריכתא דמיא, הכא נמי, כיון דתקינו רבנן למימר השכיבנו, כגאולה אריכתא דמיא.

רש"י: אמר מר קורא קריאת שמע - של ערבית תחלה ואחר כך מתפלל. מסייע ליה לרבי יוחנן - דאמר ערבית נמי קריאת שמע ואחר כך תפלה, כדי שיסמוך גאולה לתפלה, ודלא כרבי יהושע בן לוי דאמר תפלה ואחר כך קריאת שמע. זה הסומך - וכל שכן דשחרית, דעיקר גאולת מצרים בשחרית הוה, כדכתיב "ממחרת הפסח יצאו בני ישראל" (במדבר ל"ג). וסמיכת גאולה לתפלה רמזה דוד בספר תהלים, דכתיב "ה' צורי וגואלי" (תהלים י"ט), וסמיך ליה "יענך ה' ביום צרה" (תהלים כ'), ואמרינן בברכות ירושלמי (פרק א'): מי שאינו סומך גאולה לתפלה למה הוא דומה, לאוהבו של מלך שבא ודפק על פתחו של מלך, יצא המלך ומצאו שהפליג - אף הוא הפליג, אלא יהיה אדם מקרב להקב"ה אליו, ומרצהו בתשבחות וקלוסין של יציאת מצרים, והוא מתקרב אליו, ובעודו קרוב אליו יש לו לתבוע צרכיו. באמצע תקנום - בין שני קריאת שמע תקנו כל תפלות של יום, דקא סבר תפלת ערבית קודמת לקריאת שמע. גאולה מאורתא לא הוי - הילכך גאולה דאורתא לא חשיבא לאהדורי עלה סמיכת תפלה. מה קימה קריאת שמע ואחר כך תפלה - דבשחרית כולהו מודו דבעי מסמך.

מספר שאלות מתעוררות מלימוד הגמרא ורש"י.

א. סגנון המחלוקת. המחלוקת איננה סימטרית. מול ר' יוחנן, האומר: "זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית", היה צריך ריב"ל לומר: "אין סומכים גאולה לתפלה של ערבית". וכן ר' יוחנן היה יכול לומר את דבריו כמנוגדים לריב"ל. מדוע דבריהם מוצגים כאילו כלל אין מחלוקת ביניהם?

ב. הצל"ח שואל, כיצד הברייתא האומרת "קורא קריאת שמע ומתפלל" מסייעת לר' יוחנן, הרי מהברייתא ניתן ללמוד שקריאת שמע קודמת לתפלה, אך אין זה מחייב שיש לסמוך גאולה לתפלה, ויתכן שתלוי הדבר במחלוקת, האם תפילת ערבית רשות או חובה. ג. הגמרא משנה את הלשון בסוגיא. לפעמים משתמשת בלשון "גאולה", ולפעמים בלשון "קריאת שמע". עיון בסוגיא מעלה, שכאשר מביאים ראיה בסברא לשיטות האמוראים, אומרת הגמרא "גאולה", ובראיה מן הכתוב ("אי בעית אימא קרא") אומרת הגמרא "קריאת שמע". יש להבין שינוי זה.

ה. רש"י ד"ה "זה הסומך" קשה מכמה בחינות. בכללי רש"י הנדפסים בסוף מסכת ברכות כתב:

דע לך כי מנהג רש"י לאחוז המלה או מלות ומפרש אותם. ויש לך לדעת שאותו פירוש אינו מתפשט זולתי על המלה או מלות אשר אחז, ואף על פי שימשוך הפירוש. אבל כשתמצא אותה מלה או מלות ואומר "וכו" ומפרש, אותו הפירוש מתפשט בכל הלשון ההוא עד שהתחיל לאחוז מלה אחרת. ר' דוד בן זמרא.

רש"י מפרש אך ורק את המילים אותם הוא מעתיק מן הגמרא בדיבור המתחיל. כיון שרש"י לא כותב "וכו", הרי שהוא מפרש את המילים "זה הסומך". וקשה, שכן בתחילת הפירוש מפרש רש"י את המשך המשפט: "של ערבית". עוד יש להבין את אריכות לשונו של רש"י, בהביאו - שלא כדרכו - רמז מפסוקי תהלים ומשל מן הירושלמי, ויש להבין מה הביאו לכך.

"לשיטתם"

ננסה לעמוד על עומק דבריהם של ר' יוחנן וריב"ל מתוך דברים נוספים שאמרו. 7
 ר' יוחנן אומר (י"ד ע"ב):

ואמר רבי יוחנן: הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלמה, יפנה, ויטול ידיו, ויניח תפילין, ויקרא קריאת שמע, ויתפלל, וזו היא מלכות שמים שלמה.

על פי ר' יוחנן יש סדר של דברים המוביל לקבלת עול מלכות שמים שלמה, וסמיכת גאולה לתפילה היא חלק מסדר זה. עיקר הענין על פי ר' יוחנן הוא עצם הסמיכות של תפילה לאמירת קריאת שמע וברכותיה.
 ריב"ל אומר (ד' ע"ב):

אמר רבי יהושע בן לוי: אף על פי שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותו על מטתו.

ריב"ל רואה בקריאת שמע ענין הקשור לביתו של אדם, ועל כן מחייב לקרוא קריאת שמע על המיטה. בירושלמי (פ"א ה"א) מופיע נוסח: "אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב". תפילות באמצע תיקנום, בין שתי הפעמים בהן קורא אדם קריאת שמע בביתו. תפילה היא ענין של חיי שעה, השייך לעולם, וקריאת שמע שייכת לבית, והיא מקיפה את התפילה מלפנים ומאחור.

ר' יוחנן רואה את העיקר בסמיכת גאולה לתפילה, וריב"ל רואה את העיקר בכך שקריאת שמע תהיה סמוכה למיטתו, בשחר ובערב. מתוך כך ניתן להבין את לשונותיהם. כל אחד בדבריו מדגיש את היסוד ממנו נובעת שיטתו בענין זה.

קריאת שמע וברכותיה

נראה, שמחלוקת זו כוללת בתוכה מחלוקת על היחס שבין קריאת שמע לברכותיה. על המשנה (פ"א מ"ד):

בשחר מברך שמים לפניו ואחת לאחריה ובערב מברך שמים לפניו ושמים לאחריה.

מובא בירושלמי (פ"א ה"ה):

ר' סימון בשם רבי שמואל בר נחמן: על שם "והגית בו יומם ולילה", שתהא הגיית היום והלילה שוין. ר' יוסי בר' אבין בשם ר' יהושע בן לוי: על שם "שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך".

ביום אומרים שלוש פרשיות בקריאת שמע, ובלילה שתיים (על פי אחת הדעות בירושלמי), שכן אין אומרים פרשת ציצית בלילה. על כן הוסיפו בלילה ברכה אחת, להשוות את הגיות היום והלילה, שביום ובלילה יאמרו שישה פרקים. זוהי דעת ר' סימון. ריב"ל אומר, שתיקנו שבע ברכות על קריאת שמע, שלוש בשחר וארבע בערב, על שם הפסוק: "שבע ביום הללתיך".

מהו ההבדל העקרוני בין שתי הדעות בירושלמי? ר' סימון רואה את קריאת שמע ובכוחותיה כיחידה אחת, ומונה את קריאת שמע עם ברכותיה. ריב"ל רואה את ברכות קריאת שמע כעומדות לעצמן, ואין הן חלק עצמי מקריאת שמע, והוא מונה את כל הברכות של היום והלילה יחד, בלי קריאת שמע.

כך יש להבין את דברי התוספות בתחילת המסכת. על דברי המשנה: "מאימתי קורין את שמע בערבין", שאלה הגמרא שתי שאלות (ב' ע"א): "תנא היכא קאי דקתני מאימתי? ותו, מאי שנא דתני בערבית ברישא, לתני דשחרית ברישא". לשאלות אלו מובאים בגמרא שני תירוצים:

תנא אקרא קאי, דכתיב "בשכבך ובקומך", והכי קתני זמן קריאת שמע דשכיבה אימת, משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן. ואי בעית אימא ליהף מבריייתו של עולם, דכתיב "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד".

התירוץ הראשון לומד מן המילים: "בשכבך ובקומך", שהן מקור לקריאת שמע ולהקדמת הערב לשחר, והתירוץ השני לומד הקדמת הערב מברייאת העולם. על כך אומרת הגמרא:

אי הכי, סיפא דקתני "בשחר מברך שתיים לפניו ואחת לאחריה ובערב מברך שתיים לפניו ושתיים לאחריה", לתני דערבית ברישא. תנא פתח בערבית והדר תני בשחרית, עד דקאי בשחרית, פריש מילי דשחרית, והדר פריש מילי דערבית.

הגמרא מקשה, מדוע במשנה העוסקת בברכות קריאת שמע, הקדימה המשנה שחרית לערבית.

אומרים התוספות:

אי הכי סיפא דקתני שחרית ברישא - אי אמרת בשלמא דסמיך אקרא דבשכבך, אם כן אינו מקפיד קרא אלא אקריאת שמע. אלא אי אמרת דסמיך אקרא דבריייתו של עולם, אם כן קפיד אכל מילי, אם כן "סיפא דקתני וכו'".

מברך שתיים לפניו וכו' - (ירושלמי) ושבע ברכות הוי כנגד "שבע ביום הללתיך"...

תוספות מתבסס על הכלל האומר שכאשר הגמרא אומרת "אי הכי" כוונתה שבעקבות הדבר האחרון שנאמר, מתעוררת השאלה¹. בסוגיא זו, השאלה מתעוררת בעקבות התירוץ השני של הגמרא, ולא בעקבות התירוץ הראשון. מה ההבדל בין שני התירוצים? התירוץ הראשון עוסק בקריאת שמע בלבד, כפי שנלמד מן הפסוק: "ובשכבך ובקומך", ועל כן ניתן לומר שבברכות קריאת שמע - שלא כמו בקריאת שמע עצמה - אין צורך להקדים לילה ליום. הרי שתוס' אומרים במפורש שברכות קריאת שמע אינן שייכות לקריאת שמע, ועל כן אינן נלמדות מ"בשכבך ובקומך". התירוץ השני הוא כללי, וממנו נלמד שבכל דבר יש להקדים את הלילה ליום, ועל כן נשאלת השאלה, מדוע בברכות קריאת שמע חרגה המשנה מכלל זה.

דיון זה מלמד, שהגמרא מתייחסת לברכות קריאת שמע כענין נפרד העומד לעצמו, ולא כחלק מקריאת שמע. על כן מביא התוספות את הירושלמי, הלומד שבע ברכות מן הפסוק: "שבע ביום היללתיך", שכן לימוד זה מתאים לדעה הרואה בברכות קריאת שמע ענין נפרד.

לסיכום: ר' יוחנן רואה כעיקר את הסמיכות בין החלקים השונים המובילים למלכות שמים שלמה, ועל כן מתייחס לקריאת שמע וברכותיה כיחידה אחת. ריב"ל רואה עיקר בהיות קריאת שמע סמוך למיטתו ובביתו, ועל כן רואה את ברכות קריאת שמע כעומדות לעצמן.

ביאור הסוגיא

דברים אלה יש בהם כדי לבאר את הסוגיא.

יסוד המחלוקת בין ר' יוחנן לריב"ל איננו בענין סמיכת גאולה לתפילה בערבית. יסודותיה של המחלוקת נוגעים ליחס שבין קריאת שמע לתפילה באופן כללי, ואחת ההשלכות של מחלוקת זו נוגעת לסמיכת גאולה לתפילה. על כן אמרו האמוראים את דבריהם בצורה המעמידה אותנו על שורש המחלוקת, ולא על ההשלכות המעשיות שלה. נראה, שר' יוחנן מתייחס לקריאת שמע וברכותיה כיחידה אחת הנקראת "גאולה", ועל כן עוסק בסמיכת גאולה לתפילה, וריב"ל מתייחס לקריאת שמע בלבד, הצריכה להיות "סמוך למיטתו". כפי שהזכרנו, בהבאת הסברא משתמשת הגמרא בשם "גאולה", ובהבאת הראיה מן הכתוב מתייחסת הגמרא לקריאת שמע בלבד. מכאן ניתן להבין, שהסברא מהוה ראיה חזקה יותר לר' יוחנן, והפסוק הוא ראיה חזקה יותר לריב"ל².

ת

ל

¹ ע"ב"הליכות עולם" - כללי הגמרא, שער שני, פרק ב', ד'.

² הבנה זו מסתייעת מדברי רש"י, שכתב: "גאולה מאורתא לא הוי - הילכך גאולה דאורתא לא חשיבא לאהדורי עלה סמיכת תפלה. מה קימה קריאת שמע ואחר כך תפלה - דבשחרית כולהו מודו דבעי מסמך". בהבאת הסברא הסביר רש"י את דעת ריב"ל בלבד, ובלמוד מן הפסוק הסביר רש"י את דעת ר' יוחנן בלבד, שכן בכל פעם מסביר רש"י את הדעה הטעונה חיזוק. אף דבר זה מלמד כי כל אחת מן השיטות מסתייעת בעיקר באחד מן ההסברים.

דבר זה יכול לבאר ענין נוסף. התוספות כותבים (שבועות כ"ב ע"ב): "איבעית אימא קרא כו' - בסוף פ"ק דקדושין (דף לה:) גבי כל שישנו בהשחתה אמר הכי, וכן בכמה מקומות, ותימה, כיון דאיכא סברא למה לי קרא, דהכי פריך בפ"ב דכתובות (דף כב.) גבי הא דאמר רב הונא מנין להפה שאסר הוא הפה שהתיר, למה לי קרא סברא הוא, הוא אסרה הוא שרי לה. ויש לחלק, דיש דברים שאין הסברא פשוטה כל כך וצריך הפסוק

ריב"ל למד את שיטתו מן הכתוב (דברים ו', ו'-ז'):

וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוֶּךָ הַיּוֹם עַל לְבָבְךָ. וְשָׁנַנְתָּם לְכַנְיָךְ וְדַבַּרְתָּ
בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלֶכְתְּךָ בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ.

הכתוב מתאר את החשיבות של היות דברי התורה חלק מחייו של האדם - בביתו, בדרכו, בשכבו ובקומו. מכאן למד ריב"ל, כי קריאת שמע צריכה להיאמר בביתו של האדם, על מיטתו, כביטוי להיותה חלק ממהלך חייו השוטף. על כן אין קריאת שמע נסמכת לתפילה, אלא עומדת לעצמה, והתפילה שהיא בחינת "חיי שעה" (שבת י' ע"א), נעשית במהלך היום בבית הכנסת. "תפילות באמצע תיקנום".

ר' יוחנן רואה ענין מרכזי בסמיכה, ברצף המעשים הסמוכים זה לזה ומובילים לתפילה מתוך קבלת עול מלכות שמים שלמה, ועל כן הוא עוסק ב"סמיכת גאולה לתפילה". הגאולה גורמת לתפילה שתבוא אחריה. זה פשר דברי רש"י המאריך בד"ה "זה הסומך" בדרשת הפסוקים ובמשל מהירושלמי.

רש"י מדגיש כי עיקר שיטתו של ר' יוחנן היא במילים "זה הסומך", שכן הסמיכות ורצף המעשים הנעשים עד לתפילה הם מוקד דבריו. הפסוקים והמשל שמביא רש"י באים ללמדנו את סברתו של ר' יוחנן: הגאולה מושכת אחריה את התפילה. אדם האומר גאולה ופונה לקב"ה בריצוי ובשבח, הרי הוא כמקיש על דלתו של המלך לבקש עזרה. הוא מבין כי המלך הוא הכתובת לפניו. האדם הפונה לקב"ה בדברי ריצוי מבטא בכך את אמונתו שרק הקב"ה הוא עוזר וסומך, ומבלעדיו אין אלהים. על כן צריך להסמך לאמירה זו את התפילה, ובכך מראה המתפלל שאכן הוא פונה אל הקב"ה בלבד.

אמירת הגאולה המבטאת שרק הקב"ה הוא הגואל, מושכת אחריה את התפילה המאשרת את האמונה הזו. על כן אין לומר גאולה בלבד, בלא תפילה שלאחריה.

מתוך כך יש ליישב את קושיית הצ"ח שהובאה בראשית הדברים. יתכן שתפילת ערבית רשות, אלא שבגלל הצורך בסמיכת גאולה לתפילה היא תיפחך לחובה, ושני הצדדים קיימים בעת ובעונה אחת בתפילת ערבית. רשות מצד עצמה, וחובה מצד סמיכתה לגאולה.³

ענין נוסף מתבאר על פי הבנה זו, והוא מחלוקתם של ר' יוחנן וריב"ל בסברא:

אי בעית אימא סברא, דרבי יוחנן סבר גאולה מאורתא נמי הוי, אלא גאולה מעלייתא לא הויא אלא עד צפרא. ורבי יהושע בן לוי סבר כיון דלא הויא אלא מצפרא, לא הויא גאולה מעלייתא.

האם מחלוקתם היא כמותית, איזה "שיעור" גאולה נקרא "גאולה מעלייתא" ואיזה לא?

להשמיענו הסברא". נראה, שבסוגיא זו אין תירוץ של תוס' מתאים, שכן אין הפסוק משמיע את הסברא, ואין הוא נוגע כלל לסברא. יתכן שיש טעם נוסף להבאת הגמרא סברא וקרא יחדיו, והוא כאשר ישנן שתי דעות, שכל אחת מסתייעת מאחד הצדדים, כלפנינו, שר' יוחנן מסתמך בעיקר על הסברא, וריב"ל בעיקר על הפסוק.³ בכך יש לבאר את דרכו של ר' יהושע לקמן (ברכות כ"ז ע"ב), שאמר פעם אחת שתפילת ערבית רשות, ולאחר מכן אמר שתפילת ערבית חובה. מצד תפילת ערבית היא אכן רשות, אך מצד סמיכת גאולה לתפילה היא חובה, ודו"ק.

לאור מה שביארנו נראה, שלדעת ריב"ל אין גאולת הערב "גאולה מעלייתא", ביחס לערך המרכזי של קריאת שמע, שהוא יחוד ה' דווקא בביתו של אדם ובמהלך הטבעי של חייו. על כן קריאת שמע שבביתו ועל מיטתו איננה נסמכת לתפילה שעיקרה בבית הכנסת. לדעת ר' יוחנן, ברכת הגאולה מבטאת את האמונה המוחלטת בקב"ה כגואל ישראל. בקריאת שמע אנו מייחדים שמו, ומתוך כך מביעים אמונתו שאין עוד מלבדו מביא גואל לבני ישראל. אמונה זו צריכה לבוא לידי ביטוי בתפילה הסמוכה לה והנובעת ממנה. מבחינה זו אין הבדל בין תפילת שחרית לערבית, ולעולם יש לסמוך תפילה לאמונת הגאולה.